

U. Ü. İLÂHİYAT FAKÜLTESİ ÖĞRENCİLERİNİN İBADET VE RUH SAĞLIĞI (PSİKO-SOSYAL UYUM) İLİŞKİSİ ÜZERİNE BİR İNCELEME*

Akif HAYTA*

GİRİŞ

Her türlü ayin, dua, özel dinsel törenler, oruç ve benzeri eylem ve davranışları içeren dini pratikler, din psikolojisinin ana konularından birisidir. Dindar bir bireyi anlama ve ilişkilerini belirlemede ibadetlerin çok önemli etkileri bulunmaktadır. Bütün dinlerde ve inançlarda yer alan ve en sık yaşantılanan dua ve tapınma tecrübesinin insan psikolojisine etkilerinin araştırılması, din psikolojisinin bilim olarak kabulü ile birlikte başlamaktadır¹.

İbadet fenomeni, bütün dinlerde, dindarlığın kendini gösterdiği genel boyutlardan birisidir ve insanların dini yönelimlerinin dışavurumunu içermektedir². İbadet kavramı ile bir dinin mensuplarının yerine getirdikleri tüm özel dini pratikler kastedilmektedir. Bütün dua, dini ayin ve tören gibi tapınma şekilleri bu boyut içinde yer alır. Bireysel veya toplu olarak yapılan dini pratik ve eylemler kutsalla psikolojik bir ilişki biçimi olarak da görülebilir. Bu anlamda ibadetler insanların kendi benliklerinde psikolojik bir alan oluşturarak, manevi bir coşkunluk, kendinden geçme, huşu duyma ve huzur bulma; ya da en azından toplu halde ise katılanlarda bir heyecan yaratma gücüne sahiptir³. Bütün dini pratik ve eylemlerde her zaman duygusal bir motivasyon görülür, fakat bu dini eylemlerin tek özelliği değildir.

Dua ve ibadetler bireyi alçakgönüllü olmaya, huşu içerisinde ilahi olanı -sonsuzu- duyumsamaya, kendi sınırlarının farkında olmaya ve kendinin en derin yönlerini keşfetmeye, benlik bilincini güçlendirmeye yol açar. Ayrıca dua ve ibadetler bunalım anlarında içimizde sığınabileceğimiz bir dayanak yaratmaktadır. Sözcükler, sözel formüller, her türlü tapınma eylemi olarak ibadetler varoluşsal psikodinamikler açısından söylersek; ölüm, özgürlük,yalıtım, anlamsızlık gibi kaygılar ve derin⁴ yapıları anlamlandırma ve çözme, kısaca bireye varolmanın getirileriyle yüzleşmesinden kaynaklanan çatışmaları aşmasında çok önemli katkılar sağlar⁵.

Bu araştırma, üniversite seviyesinde din eğitimi gören, dini inanç ve ibadet uygulamaları ile yoğun bir ilişki içerisinde buldukları düşünülen İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yerine getirdikleri ibadetleri ve ruh sağlıkları -psiko-sosyal uyum- arasındaki ilişkiyi ve bunun ne türlü bir ilişki olduğunu ortaya koymayı amaçlamaktadır. Ayrıca araştırma temelde, İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin; genel olarak da bu gençlik kesimi aracılığıyla dini hayatın en önemli alanını teşkil eden ibadetlerin insanın bireysel ve sosyal dünyasındaki etkilerini tespit etmektedir.

Ülkemizde sosyal bilimlerle uğraşan bazı çevrelerin dine ve dinsel değerlere mesafeli durdukları ve dini özellikle toplumsal açıdan yok saymaya yöneldikleri görülmektedir. Bu çevreler dini muhatap aldıkları zaman da tamamen karşıt tutumlar sergileme yoluna gitmektedirler. Ülkemizde başından beri ve genelde sosyal bilimlerin din ilişkisi gerilimli bir şekilde kurulmuştur⁶. Bu tutumu psikoloji bilimine indirgediğimizde olumsuz tavır daha da belirginleşmektedir. Gerçi son yıllarda bir yumuşama süreci yaşansa da Batıda olduğu gibi dikkate değer bir

* Bu makale 'Psiko-Sosyal Uyum ve Dini Pratikler' (BURSA, U.Ü. Sosyal Bil. Ens., 1993) başlıklı Yüksek Lisans tezi temel alınarak hazırlanmıştır. Makalede elde edilen bulgular genel olarak değerlendirilmiş, tezin hazırlanışından günümüze kadar geçen sürede yapılan bazı çalışmalar ve kaynaklarla desteklenerek yeni bilgi ve yorumlarla geliştirilmiştir.

* Öğr.Gör.; Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi.

¹ COE, A. George, The Psychology of Religion, s. 302.

² Bkz. PALOUTZIAN, F. Raymond, Invitation to the Psychology of Religion (Second Ed.) ss. 16-18; HOOD, R. W., SPILKA, B., HUNSERBERG, B., GORSUCH, R. The Psychology of Religion (Second Ed.) ss. 9-13; GLOCK, Y.C., 'Dindarlığın Boyutları Üzerine' Din Sosyolojisi içinde, Y. AKTAY, M.E. KÖKTAŞ (ed.) ss. 252-274.

³ BEİT-HALLAHMÎ, B. Prolegomena to the Psychological study of Religion, s. 13-14; COHEN, Anthony, P., Topluluğun Simgesel Kuruluşu, çev. M. Küçük, s. 54-55.

⁴ Bkz. YALOM, Irvin. Varoluşçu Psikoterapi, çev. Z. İ. Babayiğit, s. 18-19; MAY, Rollo. Kendini Arayan İnsan, çev. A. Karpat, ss. 15-20.

⁵ Bkz. WATTS, Williams, M., The Psychology of Religious Knowing, ss. 109-127; BROWN, L. B., The Psychology of Religious Belief, ss. 173-185; BEİT-HALLAHMÎ, B. ARGYLE, M., Psychology of Religious Behavior Belief Experience, ss. 49-69; GENİA, Vickey, Counseling and Psychotherapy of Religious Clients, s.s 28-41.

⁶ Ülkemizde sosyal bilimlerin dine ve dinsel düşünceye yaklaşımı ve olumsuz bakış açısının tarihsel arka planı ve günümüze kadar geçirdiği evrelerle ilgili kısa bir bilgi için Bkz., MERT, Nuray. 'Türkiye'de Sosyal Bilimlerin Dine Bakışı', Sosyal Bilimleri Yeniden Düşünmek, Semp. Bil. içinde, ss 198-205; ÖZDALGA, Elisabeth. Modern Türkiye'de Örtünme Sorunu Resmi Laiklik ve Popüler İslam, ss. 37-57; SUBAŞI, Necdet, Türk Aydını'nın Din Anlayışı, ss. 96-102; KENTEL, F. KÖKEL, L. 'Sosyal Bilimler ile Etiğin İlişkisi Ne Noktada?', Teorinin Aynasında Görünen Pratik, Sosyal Bilimler içinde, ss. 151-179.

tavır değişikliği gözlenmemekte, din yine olumsuz yönler ortaya konularak ele alınmakta ve tedirginlik devam etmektedir⁷.

Yapılan pek çok araştırmaya göre ise din ve dini hayatın en önemli boyutunu teşkil eden ibadetlerin kişinin ruh sağlığına önemli katkıları vardır. Bu çalışma ibadetlerin; kişiyi belirli kurallara hapsedtiği, yaşantısal olmaktan çok kuralcı olduğu, yargılayıcı yani cezalandırıcılık ve ödüllendiricilik gibi yargı düzenini getireceği; kişiyi, bir gurubu, bir cemaati merkez almaya iteceği kısaca insanların kendileri olmalarına izin vermeyeceği, sağlıklı bir iç yaşama ulaşmayı zorlaştıracığı şeklindeki geleneksel psikoloji bakış açısının doğruluğunu sınıyıp tartışacak ve sonuçlarını ortaya koymaya çalışacaktır.

A- İBADET VE RUH SAĞLIĞI

İbadet iki unsurdan oluşur, bunlar kulluk ve itaat davranışlarıdır⁸. Allah'a bağımlılığın şuuruna ulaşmış insanın, bunun sonucuna içtenlikle, şükran ve minnettarlık duyguları içerisinde katılmasını simgeleyen ibadetler ve dini uygulamalar vasıtasıyla inançlı insan, kendi psikolojik tabiatının ve gündelik şuurunun normal işleyiş düzeninin dışına çıkarak üstün bir varlık tarzına ve yaşama modeline yükselmektedir. Aynı zamanda ibadetler, kişinin disiplinli bir hayata alışmasını da kolaylaştırır, iç çatışmalardan kurtararak bir iş yapabilme gücünü kazandırır. Cemaatle yapılan ibadetler ferdin topluma katılmasını sağlarken sosyal uyumuna da yardımcı olur.

Duygu ve düşünceleri ifade etmenin en kapsayıcı ve derin manaları taşıyıcı olanı sembolik anlatımdır. Soyut gerçekliklerin en fazla dile getirildiği bir alan olan din alanında, kişi doğrudan görüp algılayamadığı Yüce Varlıkla ancak dua ve ibadetlerle sembolik bir ilişki içerisine girerek yaklaşabilir. Kutsalla bu tür bir ilişki aynı zamanda bireysel ve toplumsal dayanışma sağlayan, birey için tedavi edici önemi olan pratiklerdir⁹. Diğer dinler de olduğu gibi İslam dininde de namaz ve hac gibi¹⁰ ibadetler insan-Allah ilişkisini dile getiren sembolik jestler ve bunlara eşlik eden sözlü formüller halinde düzenlenmiştir¹¹.

Dini tabiatlı eylemlerde her zaman yaratıcı bir unsur bulunmaktadır. B. Malinowski, yerliler üzerine yaptığı araştırmalarda, dini ayin, tören ve ibadetlerin bireyin yaşamında sadece toplumsal bir olayın ifadesi olarak kalmadığını aynı zamanda zihinsel bir dönüşümü de sağladığını belirtir. Ona göre din ve dini eylemler insanlarda karışık güdülerini manevileştirip birleştirerek bireye ruhsal bütünlük vermektedir. Özellikle en temel kaygı olan ölüm konusuna karşı dini ibadetler ve törenler, korkunun, dehşetin, moral çöküntüsünün santrifuj kuvvetlerine karşı çalışır; bireyin ve grubun sarsılmış dayanışmasının yeniden kurulması moralinin yeniden kazanılması için en etkili araçları sağlarlar¹².

İbadetler genellikle kişilik ve karakteri düzenleyici ve dengeleyici sistemler olarak da anlaşılabilir. İbadetler bilinçli bir şekilde yapıldığında, kişiliğin gerek içe ve gerekse dışa dönük yönünün gelişmesine yardımcı olurlar. Kişinin ruh yapısına tesir etmemiş, yani içinde psikolojik bir olay olarak yaşanmamış bir ibadet gerçek ibadet olmaktan uzaktır¹³. Bilinçli olarak Allah'ın karşısında olduğunu hisseden insan, daima Allah'ın kontrolünde olduğunu düşünerek kendini değerlendirir ve denetler; hayatını Allah'ın emir ve yasakları çerçevesinde gözden geçirir ve Allah'a boyun eğer. Diğer insanlarla ilişkilerine de bu zaviyeden bakar, saygılı ve dürüst davranır. Kur'an-ı Kerim'in insanın kendisiyle, yakın çevresiyle ve diğer yaratılmışlarla barış içinde huzurlu bir şekilde yaşamasına yardım eden eylemleri niteleyen 'salih amel' kavramının ve geniş (kuşatıcı) anlamı burada önemle işlerlik kazanır. Salih amel kavramını içselleştiren kişi; iyilik sever olmak, temiz ve iffetli olmak, sevmek, şefkatli ve dürüst olmak, doğru sözlü olmak, sözünde durmak, bağışlamak, sabırlı olmak, takvalı olmak, güvenilir olmak, adil olmak, merhametli olmak gibi buna benzer bir çok olumlu kişilik özelliklerini kazanacaktır. Bunların karşısı olan; nefret, zulüm, fuhuş, iffetsizlik, yalancılık, ihanet, iki yüzlülük, hasetçilik, kindarlık, aldatma, güvenilmezlik ve toplumu parçalayıcı her türlü kötü davranıştan uzaklaşacaktır.¹⁴ Kısaca vicdan denilen değerlendirme merkezi bu bilinç düzeyinde devreye girecek ve kişiyi psikolojik ve sosyal uyum bakımından kontrol edecektir¹⁵. Aynı zamanda ibadetler insana, bedensel ve ruhsal birtakım güçlüklerle katlanmayı da öğretirler. İnsanın bu zorluklara katlanarak ibadetlerini devamlı olarak yerine getirmesi, kişiliği

⁷ Bkz. CÜCELOĞLU, Doğan, İçimizdeki Çocuk, ss. 56, 235-244; CÜCELOĞLU, Yeniden İnsan İnsana (8. Baskı) ss. 243-252; CÜCELOĞLU, İyi Düşün Doğru Karar Ver, ss. 89-92; Ayrıca Bkz. KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem, Kültürel Psikoloji, ss. 143-150.

⁸ Bkz. MEVDUDİ, Kur'an'a Göre Dört Terim, s. 65-66.

⁹ BERGER, P. L. "Dini Kurumlar", Toplum Bilimi Yazıları İçinde, çev. A. Çiftçi, s. 83-84; TURNER, B. S. 'Sivil Din', Din Sosyolojisi içinde, der. Y. Aktaş, M. E. Köktaş, ss. 243-245.

¹⁰ Namaz ve hacdeki sembolik anlatımlar için Bkz. Şah Velîyullah DİHLEVİ, Hucetullahi'l-Baliğa, çev. M. Erdoğan, C I, ss. 268-271; GAZALİ, İhyau Ulumi'd-Din, çev. A. Serdaroğlu, C. I, ss. 440-467; İbn ARABİ, Tedbirat-ı İlahiyye, Tercüme ve Şerhi, -A. Avni Konuk-, yay. haz. M. Tahrılı, ss. 430-433.

¹¹ HÖKELEKLİ, age, s. 236-237.

¹² MALINOWSKI, B., Büyü, Bilim ve Din, çev. S. Özkal, ss. 30-42.

¹³ ARMANER, Neda, İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımında Bakımdan Din Terbiyesi, s. 47; BERGER, "Dini Kurumlar" ss. 84-86.

¹⁴ ABDÜLLATİF, Seyyid, Kur'an'ın Zihni İnşası, çev. M. K. Atalay, s. 75-82.

¹⁵ ŞENTÜRK, Habil, Psikoloji Açısından Hz. Peygamberin İbadet Hayatı, s. 39-40.

oluşturan sabır, cesaret, merhamet ve yardım severlik gibi diğer duyguları ve davranışları güçlendirir, geliştirir¹⁶.

Her çeşit ibadetin gayesi insanın Allah'ın huzurunda, O'nun karşısında olma haline götürmektir. Bu durum insanın Allah'ı içinde duyması ve O'nu kendisinde bilinçleştirmesiyle anlam kazanır. Allah'ı şuurda yerleştirme ve içselleştirme ancak O'nu hatırlamak, ibadet ve zikretmekle olur. İnsanın Allah'ı şuurda yerleştirebilmesi, gündelik, sıradan şuurun sınırlarını aşarak dışına çıkmasıyla mümkündür. Çünkü insandaki kişisel şuur, insanın kendisini aşmasını, üstün varlığa yönelmesini engeller. O, bireysel biyolojik yaşamın temel amacı için tasarlanmış ve geliştirilmiş seçici, kişisel bir inşadır. Fakat insanda onu değiştiren, hedefine vardır, yücelten, anlamlandıran başka inşalar ve biçimler de potansiyel olarak vardır¹⁷. Dua ve ibadet manevi bir tecelli vasıtası olarak tabii ve hayati bir fiildir ki, onunla şahsiyetimizin küçük adası daha büyük bir 'bütün hayat' içinde bulunduğu durumunu birden bire keşfeder¹⁸. İnsan ibadetleri aracılığıyla sıradan şuurunu aşar ve yaratıcısına yönelir. Namaz, oruç, dua ve diğer ibadetler insanın Allah'a yönelişi, Allah'ın da bu yönelişe katılmasıdır¹⁹. İnsan ibadet ilişkisi ile Allah'ın kendi üzerindeki ontolojik hakimiyetini tanıırken, bu hakimiyetin altında O'nunla ahlaki ilişkiye girer. Gerçekten de 'Abd' oluşumuzla orjinimizi, varlık içindeki yerimizi, yaratılmışlığımızı, gücümüzün sınırlarını, kaynağımızı tanırız²⁰.

İbadet esnasında kişinin içsel dünyasında dini bir atmosfer canlanır ve bu hal içerisinde fikirler ve duygular inceler, yücelir. Bu içsel yaşantıların tekrarlanmasıyla dini şuur, Allah şuurunu insanda kökleşmeye başlar²¹. Denilebilir ki tüm ibadetler, Allah'ı anma ve zikretme, bayağı şuurdan uzaklaşma, 'İlahi Benliği ve O'nun Şuurunu' insani benliğe yerleştirme ve insani benliği temizleme fonksiyonu görürler.

İbadetlerin insan karakteri üzerinde düzenleyici, sağlamaştırıcı ve yönlendirici etkileri vardır bütün ibadetler insan şuurunu iyiye ve doğruya yönlendirerek ve onları olgunlaştırarak güzel davranışlar sergilemelerini sağlarlar. Yaratıcısına tam şuurla bağlanan ve ibadet eden insan her türlü kötülükten kaçınarak kendisine olan güvenini artırır, büyük ruhsal destek kazanır, kişiliğini sağlamaştırır, sabrını ve olumlu yaşam felsefesini, sevincini geliştirir. Gerçekten de inançlar ve tutumlar bireyin birçok önemli fonksiyonlarına hizmet ederler. Bunlar kişinin şahsiyetine bir devamlılık, günlük idrak ve faaliyetlerine bir mana verir ve çeşitli hedefleri elde etmesine yararlar²². Henry Link, 'Dine Dönüş' adlı kitabında 15 321 kişi üzerinde yaptığı inceleme ve 73 226 psikolojik testin uygulamasından alınan sonucu şöyle belirtiyor: 'Bir dine inanan ve mabetlere giden kişilerin şahsiyet ve karakteri, dine karşı ilgisiz ve mabetlere gitmeyenlere oranla çok daha sağlam ve ahlaki yönden de bu insanlar diğerlerine göre çok üstündürler²³.'

Kur'an'da belirtildiği üzere insan huysuz, hırsına düşkün, aceleci ve ahlaki yönden zayıf yaratılmıştır²⁴. Yani insan kişiliği ve karakteri mükemmel bir tarzda değildir. İnsanın büyük eksikliği olan bu durum yine Kur'an'da belirtildiği gibi Allah'a itaat ve ibadetle düzeltilebilir²⁵. İnsanın doğuştan getirdiği bu zayıflık daha sonra düzeltilemez değildir. İnsan Allah'a teslim olur ve ibadetlerini devamlı olarak yerine getirirse bu zayıflığını giderebilir, karakterini düzelterek, olgunlaştırır ve kişiliğini bulabilir. Eğer kendisindeki zayıflığı ve kötülüğe yönelik yapısını önemsemez ihmal ederse bütün benliğini bu zayıflığın getireceği ahlaki yoksunluk kaplayacaktır²⁶. Gerçekten kişinin tam bir yoğunlaşma ile devamlılık içerisinde yaptığı ibadetler ona bazı eğilimlerin aşılıp geriye bırakılması, karşılığında diğer bazılarının da güçlenip gelişmesiyle sonuçlanır.

Namaz ibadetine bakacak olursak, Kur'an'da 'Muhakkak namaz hayasızlıktan ve fenalikten vazgeçirir²⁷' buyurulmaktadır. Yani namazla insan, açık çirkinlikten, edepsizlikten, kötülük ve ahlaksızlıktan, aklın ve dinin beğenmeyeceği uygunsuzluktan, kötü ve çirkin işlerden kurtulur ve uzaklaşır. Kurallarına uygun olarak namaza devam edildikçe güzel davranışlar artar ve gelişir²⁸, insandaki olumsuz yön engellenir ve gelişmez. Yine burada namazın çok önemli iki yönü belirtilmektedir. Birincisi, onun ayrılmaz ve kaçınılmaz özelliği olan kişiyi kötü ve iğrenç şeylerden alıkoyması; ikincisi onun istenilen özelliği yani namaz kılan kişinin davranışlarında kötü ve iğrenç şeylerden, çirkinliklerden kaçınması²⁹. Fakat kılınan namazın şartlarına ve adabına uyularak Yaratıcının yüceliği hatırlanılarak, okunulan düşünülerek yerine getirilmesi sonucunda kişiyi her türlü kötü ve hoş olmayan şeylerden alıkoyması, engellemesi mümkündür³⁰. Demek ki anlamına uygun ciddiyet ve dikkat içerisinde yerine getirilmediğinde, ibadetler bir anlam ifade etmezler ve insanda hem içsel

¹⁶ BAYRAKDAR, Mehmet, İslam İbadet Fenomenolojisi, s. 23-24.

¹⁷ ORNESTEIN, E. Robert, Yeni Bir Psikoloji, çev. E. Göka, F. Işıl, s. 57.

¹⁸ İKBAL, Muhammed, İslamda Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, çev. N. Ahmet Asrar, s. 126.

¹⁹ İZUTSU, Toshihiko, Kur'an'da Allah ve İnsan, çev. S. Ateş, s. 139.

²⁰ GÜLER, İlhami, Sabit Din-Dinamik Şeriat, s. 114.

²¹ HÖKELEKLİ, age, s. 242.

²² KRECH, David, CRUTCHFIELD, R. C., Sosyal Psikoloji, çev. E. Güngör, s. 184.

²³ LINK, Henry, Dine Dönüş çev. N. Oranbil, s. 19-20.

²⁴ Bkz. Mearic, 70/19-20.

²⁵ Bkz. Mearic, 70/22-23.

²⁶ MEVDUDİ, Tefhimü'l-Kur'an, Kur'an'ın Anlamı ve Tefsiri, çev. M. Han Kayani ve Ark. C. VI, s. 421.

²⁷ Ankebut, 29/45; Namazın insanın iç ve dış temizliğine etkileri ve namaz ayetlerinin değerlendirilmesi için bkz. DERVEZE, İzzet, et-Tefsiri'l-Hadis, çev. Ş. Karataş ve ark., C. I, ss. 26-33.

²⁸ YAZIR, age, C. V, s. 3780; LAHBABİ, M. Aziz, İslam Şahsiyetçiliği, çev. İ. Hakkı Akın, s. 50.

²⁹ MEVDUDİ, Tefhimü'l-Kur'an, C. IV, s. 228.

³⁰ Es-SABUNİ, M. Ali, Safvetü't-Tefsir, Tefsirlerin Özü, çev. S. Gümüş, N. Yılmaz, C. IV, s. 485.

hem de davranış olarak bir değişim meydana getirmezler. Bu bakımdan ahlaki bir dönüşüme yol açan ibadet, büyük bir psikolojik çatışmayı benliğinde çözüme kavuşturmuş ve kendini İlahi hedefe uyumlu hale getirmiş kişinin ibadettir³¹.

İbadetler her an Allah'la ilgi kurma vasıtasıdır. Benliğimizin Allah'a yabancılaşmasını ve O'nu unutmamızı ibadetler önlerler. Ruh ve bedenimizi Allah'ın emirlerinde birleştirerek, irademizi kuvvetlendirir ve yaşantımızın her anında O'nu hatırlatarak davranışlarımıza yön ve şekil verirler. Bu bağlamda bir borç ve görev bilindiği ölçüde ibadetler kişide 'sorumluluk duygusunu' artırarak kendi benliğini aşmasını sağlarlar. Artık insan yerde ve gökte kendisinden başka yaratıcının bulunmadığı Allah'ın huzurunda bulunduğunu, O'nun kullarına verdiği sonsuz nimetleri, günahkarlara hazırlayacağı cezaları hatırladıkça, ruhunda bir hak, şefkat ve merhamet duygusu oluşur, sorumluluk ve vazife şuuru gelişir, diğer insanlarla olan ilişkisi de olumlu yönde değişir. İnsan günde beş defa Allah'ı zikretmeye çağırıldığında, dünyada başıboş olmadığını Allah'ın huzurunda bütün yaptıklarından hesap vereceği bir günün geleceğini hatırlayarak içsel bir oto kontrol mekanizmasıyla kendini sorgular. Bütün davranışlarını bu sorgu süzgecinden geçirecek sorumluluk şuuru ile yerine getirir. Böylece ibadet hem sorumluluk şuurunun bir sonucu hem de bunun içselleşip genelleşmesinin bir sebebi olarak etkinlikte bulunabilir. Normal hayat ile ibadet yaşantısı arasındaki psikolojik farklar, kişide daha üst seviyede bir manevi ve ahlaki hayata istek ve özlem uyanmasında başlangıç noktası oluşturabilir.

İbadetler insandaki olumsuz arzu ve istekleri engelleyerek onları düzenler ve kişiliği geliştirmede önemli katkılar sağlarlar. Gerçek ibadetin amacı da içi değiştirmek, aşağı derecelerden ve isteklerden yukarılara çıkmaktır. Namazın sürekliliği ve zamanı, orucun belirli sürelerde yemeden ve içmeden sakınarak açlığa ve susuzluğa tahammül etme olduğu düşünüldüğünde; burada belli bir düzenlilik, ilahi iradeye teslim olma, belli bir metanet elde etmek için beşeri iradeye yüklenmiş bir nevi çiraklık söz konusudur. O, bedenine emreden olarak nezdinde hakimi; fakat yaratıcısına karşı tabiri caizse yardımcı şeftir; irademizin biri diğerine tabi olarak bu iki nizamı düzenleme görevi vardır³². Bir bütün olarak ibadetler güçlüklerle katlanma, sıradan benliği aşarak geliştirme, zorluklarla mücadele etme ve kendini yenileme ile sonuçlanan psikolojik bir olgunlaşmanın itici güçleri olarak değer kazanır.

Bütün ibadetler insanda içsel gelişim ve olgunlukla birlikte büyük bir disiplin sağlarlar ve iradeyi güçlendirirler. Namazın Kur'an'da sabırla birlikte zikredilerek bir nevi sabır ve irade eğitimi olduğunun vurgulanması dikkat çekicidir³³.

İbadetler insan yapısındaki kibri, gururu ve bencilliği yıkarak yerine tevazuyu, kendini aşarak diğer insanlarla ilgilenmeyi, cömertliği yerleştirir ve geliştirir. Cömertlik, insan tabiatında var olan mal tutkusunu dengelemek ve onun insana hakim olmasını önlemektir. Bunun en güzel belirtisi ise, ihtiyacı olduğu halde verebilmek, zulmedeni bağışlamak, ahirete yakinen inandığı için dünya sıkıntılarına göğüs germek ve hiçe saymaktır³⁴. Bilhassa zekat, sadaka, kurban, hac ve oruç gibi ibadetler insana 'diğergamlığı' öğretir. Aç ve ihtiyaç sahibi insanlara yardımın gerekliliği bu ibadetler yaşanırken daha iyi anlaşılır. Kur'an'da da diğergamlık, yardımlaşma, mal verme namazla ve imanla bir arada zikredilmiştir³⁵. Denilebilir ki ibadetler sayesinde insan; Allah'ın huzurunda olduğunun, gizli açık her şeyin bilindiğinin, kontrol edildiğinin ve kendi bağımlılığının farkına varır. Böylece kötü eğilimlerini engelleyerek, sağlam karakterli, sorumluluk sahibi, yardımsever, alçakgönüllü ve kişiliğini bütünlemiş bir insan haline gelir.

B- ARAŞTIRMANIN HİPOTEZLERİ, ÖRNEKLEMİ VE METODU

Bu araştırmada şu hipotezlerin test edilmesi amaçlanmıştır:

İlahiyat Fakültesi öğrencilerinde, dini pratikleri yerine getirme oranının yüksek olduğu tahmin edilmektedir.

Dini pratik -ibadet- boyutları ile psiko-sosyal uyum boyutları arasında olumlu bir korelasyon vardır.

Araştırmamızda örneklem tekniklerinden 'grup' yöntemi uygulanmıştır. Bu yöntemle Türkiye'deki bütün İlahiyat Fakültelerinde uygulama yapma yerine Bursa'daki İlahiyat Fakültesi seçilmiş, okulun tüm sınıflarına ve öğrencilerine uygulama yapılmıştır. Bu öğrenciler araştırmamızın grup örneklemini oluşturmuşlardır. Bu yöntem ucuz ve rahattır, bir bölgede araştırma bitirilir, herkes oradadır³⁶. Araştırmamızdaki örneklem grubunu Uludağ Üniversitesine bağlı İlahiyat Fakültesinde 1992-1993 öğretim yılında okuyan tüm öğrenciler oluşturmaktadır. Bu örneklem grubu tüm sınıfları kapsamış ve 408 kişiden meydana gelmiştir. Okulun tüm sınıfları araştırma örneklemini temsil etmektedirler.

Araştırma örnekleminizden bilgi toplamak amacıyla anket, tarama -survey- metodu kullanılmıştır. Bu metot genel psikoloji ve din psikolojisi çalışmalarında bilgi toplama metotlarından birisi olarak sıkça

³¹ HÖKELEKLİ, age. s. 243; Bkz. HÖKELEKLİ, İbadet-Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet-, DİA. C. 19, ss. 248-252.

³² DIRAZ, M. Abdullah, Kur'an Ahlakı, çev. E. Yüksel, Ü. Günay, s. 337-338; NASR S. Hüseyin, İslam'da Düşünce ve Hayat, çev. F. Tatlıoğlu, ss. 305-307.

³³ Bkz. DERVEZE, İzzet, age, C. V, s. 150-151.

³⁴ en-NEDVİ, Ebu'l-Hasan Ali El-Hasani, Kitap ve Sünnet Işığında Dört Rükün, Namaz, Zekat, Oruç, Hac, çev. İ. Ersöz, s. 136.

³⁵ Bkz. el Müddessir, 74/43-45.

³⁶ KAPTAN, Saim, Bilimsel Araştırma Teknikleri ve Yöntemleri, s. 138-139.

kullanılmaktadır. Anketli araştırmalarda verilerin analizi ve açıklanması suretiyle yorumlama, değerlendirme ve yeni durumlara uygulanacak şekilde genellemelere varma gibi yüksek düzeydeki işlemeler yapılmaktadır³⁷.

Anket soruları hazırlanırken, herhangi bir ölçek temel alınmamıştır. Din psikolojisi çalışmalarında geliştirilen ölçeklerin araştırılan konulara adaptasyonu ve özellikle ülkemiz bağlamında bir ölçek geliştirilerek bu ampirik araştırmalarla test etme işlemi henüz yeterli düzeyde deęildir³⁸. Bu alışma yapılırken de daha önce uygulanmış ölçeklerin konuyu ilgilendiren bölümleri kullanılmıştır.

Dini pratikler ile psiko-sosyal uyum arasındaki ilişkiyi inceleyen bu araştırmada elde edilen verilerin değerlendirilmesi için ‘korelasyon’ tekniği kullanılmıştır. Bilgisayara yüklenen veriler bir takım uygun istatistik işlemler yardımıyla değerlendirilerek sonuçlandırılmış ve tablolar halinde düzenlenmiştir.

C- BULGULAR

a. İbadet Boyutları İle Psiko-Sosyal Uyum Boyutları Arasındaki Korelasyonlara İlişkin Bulgular

Tablo: 1

ADET	İB	PSİKO-SOSYAL UYUM*								
		İfa.	K.	Kab.	K	aygı	K	Et	S	or.
amaz	N	3	.1	4	.2	3	.1	.	.2	26
uç	Or	6	.0	.08	-	.01	-	-	.0	09
ua	D	2	.1	1	.2	0	.1	.1	.1	13
vbe	Te	9	.0	0	.3	6	.1	.1	.2	18

* (K. İfa.: Kendini ifade, K. Kab: Kendini kabullenme, Kaygı: Kaygı, Etki.: Etkinlik, Sos.: Sosyallik, Sor.: Sorumluluk)

Örneklem grubunun tamamı ele alındığında ibadet boyutları ile psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki korelasyonlarda; boyutlar arasındaki ilişkilerin anlamlılık düzeylerinin oldukça yüksek olduğu ve tevbe ile kendini kabullenme arasındaki ilişkinin anlamlılık düzeyinin ise diğer boyutlardan daha yüksek olduğu gözlenmiştir (.30). Namazın psiko-sosyal uyum boyutları ile olumlu ilişkisi vardır (sırasıyla, .13, .24, .13, .20, .23, .26). Oruç ile psiko-sosyal uyum boyutlarından kendini kabullenme ve kaygıda olumsuz ilişki vardır, fakat bunlar anlamlılık seviyesine ulaşamamıştır (sırasıyla, -.08, -.01). Sorumluluk, sosyallik ve kendini ifadeye olumlu ilişkiler vardır, fakat bu boyutlarda da anlamlılık seviyesine ulaşılamamıştır (sırasıyla, .09, .06, .04). Oruç ile etkinlik boyutu arasında ise herhangi bir ilişkiye rastlanmamıştır (-.00). Dua ve tevbe ile psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki ilişkinin oldukça yüksek olduğu gözlenirken, özellikle dua ile kendini kabullenme (.21) ve tevbe ile kendini kabullenme (.30) ve sosyallik (.22) arasındaki ilişkilerin çok yüksek olduğu gözlenmiştir.

b. Yaş Gruplarına Göre İbadet Boyutları İle Psiko-Sosyal Uyum Boyutları Arasındaki Korelasyonlara İlişkin Bulgular

Tablo: 2

eğişken	ADET	İB	PSİKO-SOSYAL UYUM								
			İfa.	Kab.	K	aygı	K	E	S	or.	
8-20 Yaş	amaz	N	13	11	.	.05	-	17	.	34	23
	uç	Or	22	.24	-	.16	-	.02	-	03	12
	ua	D	29	26	.	03	.	03	.	09	19
	vbe	Te	06	17	.	06	.	.06	-	05	06
1-23 Yaş	amaz	N	16	24	.	19	.	23	.	15	27

³⁷ GÖKÇE; Birsen. Toplumsal Bilimlerde Araştırma, ss. 55-57; KAPTAN, age., ss. 64-65.

³⁸ Tartışmalar için Bkz. MUTLU, Kayhan, ‘‘Bir Dindarlık leği’’, İslami Araştırmalar Dergisi, S: 4, ss. 194-199.

	Or	.07	00	08	01	05	08
	uç						
	D	.09	21	16	15	15	12
4-28 Yaş	Te	.15	34	19	29	29	28
	vbe						
	N	.09	39	22	19	39	27
	amaz						
	Or	.03	12	13	.01	06	06
2	uç						
	D	.01	15	09	23	09	08
	ua						
	Te	.03	36	21	07	22	09
vbe							

Yaş gruplarındaki verilere bakıldığında; 18-20 yaş grubunda dua ile psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki ilişkinin olumlu ve anlamlılık düzeyinin yüksek olduğu gözlenmiştir. Bu oran en yüksek seviyede dua ile kendini ifade arasındaki ilişkide gerçekleşmiştir (.29). Namaz ve sosyallik arasında olumlu ve anlamlılık düzeyi yüksek bir ilişki gözlenirken (.34), namaz ile kaygı arasındaki ilişki olumsuz fakat anlamlılık seviyesine ulaşamamıştır (-.05). Oruç ile kendini kabullenme arasında ise olumsuz ve anlamlı bir ilişki gözlemlenmektedir (-.24). Tevbe ile kendini kabullenme arasında ve olumlu ve anlamlılık düzeyi yüksek bir ilişki gözlenirken (.17), etkinlikte ise olumsuz fakat anlamlılık düzeyine ulaşamamış bir ilişki söz konusudur (-.06).

21-23 yaş grubundaki veriler incelendiğinde ilişkilerin oruç ile kendini ifade hariç (-.07) bütün boyutlarda olumlu ve anlamlılık düzeylerinin yüksek olduğu gözlenmektedir. Özellikle tevbe ile kendini kabullenme (.34), tevbe ile etkinlik ve sosyallik (.29, .29) ve namaz ile sorumluluk (.27) arasındaki ilişki diğer boyutlara göre daha yüksektir.

24-28 yaş grubunda ise ibadet ve psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki ilişkide olumlu ve en yüksek anlamlılık oranı namazda gerçekleşmiştir (sırasıyla, .09, .39, .22, .19, .39, .27). oruçta en yüksek oran (.12), duada (.23) ve tevbede (.36) oranında gerçekleşmiştir. Oruç ile kendini ifade ve etkinlik (-.03, -.01), dua ile kendini ifade (-.01), tevbe ile kendini ifade (-.03) arasında ise bulgular olumsuz fakat anlamlılık düzeyine ulaşamamıştır.

Yaş grupları karşılaştırıldığında ise ibadet boyutları ile psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki ilişkilerin 21-23 yaş grubunda oruç ile kendini ifade hariç (-.07) olumlu ve anlamlılık düzeyinin daha yüksek olduğu gözlenmiştir. En yüksek anlamlılık oranı ise 24-28 yaş grubunda ve namaz ile kendini kabullenme ve namaz ile sosyallik arasında gerçekleşmiştir (sırasıyla, .39, .39).

D- YORUM VE TARTIŞMA

Çalışmanın bu bölümünde sonuçların değerlendirilmesi yapılacak ve araştırmanın amacını oluşturan korelasyon sonuçları hipotezler açısından değerlendirilerek yorumlanmaya çalışılacaktır. Araştırmamızda test etmeyi amaçladığımız hipotezlerin birincisi durum tespiti diğeri ise korelasyonlarla ilgilidir. Elde edilen korelasyon tablolarından ilki öğrencilerin tamamını kapsamakta, diğerleri ise yaş ve cinsiyet değişkenleri ile ilgilidir. Hipotezlerimiz önce bu genel tablo sonuçları arasından sonra da değişkenlere göre test edilecektir.

HİPOTEZ: İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dini pratikleri yerine getirme oranının yüksek olduğu tahmin edilmektedir.

Durum tespitine yönelik olan bu hipotezimiz elde edilen veriler tarafından yüksek seviyede bir olumluluk oranı ile desteklenmiştir. Özellikle asıl olarak hedeflenen ve öğrencilerin kendileri tarafından yerine getirilip getirilmemeleri sadece kendilerini ilgilendiren ve yerine getirmek için bir takım özel şartlar gerekmeyen (maddi zenginlik gibi) dini pratikler (namaz, oruç, dua, tevbe) ile ilgili bulgu sonuçları çok olumlu gerçekleşmiştir.

Dini pratiklerin yerine getiriliş oranının çok yüksek çıkmasında alınan din eğitiminin büyük rolünün olduğu bir gerçektir. Çünkü İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin çoğunluğu zaten yine dini bir eğitim veren İmam-Hatip Lisesi çıkmıştır. Bu öğrenciler daha lise yıllarında dini inanç ve değerleri benimsemektedirler³⁹.

Lise tahsilinde dini eğitime başlayan, dini hayat yaşamaya çalışan ve büyük ölçüde benimseyen, yüksek tahsilinde de bunu geliştiren bu öğrenciler; dini pratiklerine çok önem vermekte ve büyük bir ciddiyetle ibadetlerini yerine getirmeye çalışmaktadırlar. İlahiyat Fakültesinde okuyan öğrencinin bütün dünyasını bu eğitim yönlendirmektedir, bütün davranışlarında dini bakış açısı ilk sırada gelmektedir denilebilir⁴⁰.

³⁹ HÖKELEKLİ, Hayati, "Ergenlik Çağı Davranışlarına Din Eğitiminin Etkisi", U.Ü.İ.F. Der., S.1, s. 46; KULA, Naci, Kimlik ve Din-Ergenler Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 73-74.

⁴⁰ ESERPEK, Altan, Eğitimin Yeni Tutum Geliştirmede Etkinlik Derecesi, ss. 40-56.

Bilindiği gibi en azından büyük dinlerin inançtan sonra en fazla önemsedikleri ve inananlarından istedikleri dini hayat boyutu ibadet olmaktadır. İlahiyat Fakültesi öğrencileri tarafından dini tutum ve davranış ile ibadetlere atfedilen bu önem pek çok araştırma tarafından da desteklenmiştir. Bayyığıt'ın Konya Selçuk Ü. Öğrencileri üzerine yaptığı çalışma sonuçlarına göre dini inanç ve pratiklerde en yüksek puanları İlahiyat Fakültesi öğrencileri almıştır. Hatta o, bilim alanlarına göre üniversite öncesi dini yaşayışla, şimdiki dini yaşayışı karşılaştırmış ve bu farklılaşmada yine İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin en yüksek oranda olduğunu ve bunun üniversite öncesine nazaran daha da artış gösterdiğini tespit etmiştir. Bayyığıt'e göre, İlahiyat Fakülteleri, dinin, asıl kaynaklarından ve bilimsel metotla araştırılıp öğretildiği eğitim müesseseleridir. Burada topluma dini öğretecek, yaşamada rehberlik yapacak mesleki formasyona sahip elemanlar yetiştirmeye yönelik eğitim yapılmaktadır. Bu özelliğinden dolayı İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin ibadet ve dini hükümleri uygulama yönünden olumlu gelişim göstermeleri tabiidir⁴¹. Şahin'in İlahiyat, Tıp ve Mühendislik Fakültelerindeki öğrencilerde, dini hayatın boyutları üzerine yaptığı karşılaştırmalı bir araştırmada dindarlıkla öğrenim alanı arasındaki ilişkilerde dindarlık puanlarının anlamlı bir şekilde farklılaştığı ve en yüksek dindarlık puanına İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin sahip olduğu şeklinde görülmektedir⁴².

Kaya'nın Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum adlı çalışmasında da fakültelere göre öğrencilerin dini tutum puan ortalamalarına bakıldığında İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin ortalaması diğer fakültelere göre daha yüksek olarak gerçekleşmiştir. Kaya'ya göre İlahiyat Fakültesine gelen öğrenciler İmam-Hatip Lisesine gelen öğrenciler gibi dini tutumları genellikle olumlu olan öğrencilerdir. Ayrıca, İlahiyat Fakültesindeki etkileşimin de, olumlu olan dini tutumu aynı yönde güçlendirdiği söylenebilir. Kaya'nın tespitlerine göre din eğitimi yapan İmam-Hatip Lisesi ve İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin dini tutumlarının yüksek bulunması yapılan din eğitiminin dini tutumu olumlu yönde etkilediğini de göstermektedir. Olumlu bir dini tutuma sahip öğrencilerin de İmam-Hatip Liseleri ve İlahiyat Fakültesine gelmeleri, bu öğrencilerin diğer okullara göre dini tutum düzeylerinin yüksek bulunmasında rolünün olduğu ileri sürülebilir⁴³.

Bu araştırmada da dini pratiklerle-ibadetlerle ilgili bulguların sonuçlarına göre ibadet boyutlarının - namaz, oruç, dua, tevbe- tamamını yerine getirme oranları çok yüksek seviyede bulunmuştur. Denilebilir ki gerek yaygın gerekse örgün eğitimle dini bilgilerini geliştiren kişilerin dini pratikleri yerine getirme oranları diğerlerine göre oldukça yüksek gerçekleşmektedir. Dini pratiklerden namazla ilgili sonuçlara baktığımızda, bu ibadetin baskıdan uzak, insanların olumlu ya da olumsuz tutum ve tavırlarına bağlı kalınmadan yalnızca dini bir emri ve Allah rızasını kazanmak için yerine getirildiğini görüyoruz. Kişilik psikolojisi açısından da yapılan davranışların kişiliği geliştirebilmesi için baskı ve zorlamadan uzak bireyin kendi isteğiyle ve arzusuyla yerine getirilmesi zorunlu görülmektedir. Namazla ilgili bulguların sonuçlarına göre namazın kişiliği olumlu yönde motive ettiği, bireyin ahlaki davranışlarını pekiştirdiği, benlik saygısını artırdığı ve insani-kişisel ilişkilerini de olumlu yönde desteklediği sonucuna ulaşmaktayız.

İbadetlerin bireyin kendilik imgesine önemli katkıların olduğu da bir gerçektir. Bu çalışmada özellikle namaz, dua ve tevbe ibadetlerinin gençlerde sağlıklı bir kimlik duygusunun oluşmasında belirgin bir rolünün olduğunu söyleyebiliriz. Namaz, dua ve tevbe ibadetlerinden etkilenme oranına göre bu ibadetlerin çok boyutlu anlamlar ifade eden ve kişiliği derinden etkileyen dini ritüeller olduğu bir kez daha vurgulanmış olmaktadır.

İbadetlerini sürekli olarak yerine getiren kişilerin, bireysel ve toplumsal ilişkilerinde daha hoş görülü ve yapıcı oldukları söylenegelen bir özelliktir. Çünkü ibadetler kişide iç ve dış kontrolü sağlayarak benlik arzularını engeller ve başkalarına karşı ölçülü ve saygılı olmaya sevk ederler. Söz konusu araştırmada namaz kılmayan ve oruç tutmayanlara karşı gösterilen tavrın "iyi niyetli ve hoş görülü yaklaşım" şeklinde çıkması bu tezimizi desteklemiştir. Bu sonuçlara göre dindar gencin insani ilişkilerinde daha çok karşı tarafın dindar olup olmaması değil de kişilik özellikleri ve ahlaki davranışları belirleyici rol oynamaktadır. Yani öğrenciler dini pratiklerin yerine getirilip getirilmemesinden çok insani ve ahlaki değerlere önem vermekte; kişisel ve toplumsal ilişkilerinde hoş görülü ve yapıcı bir tutum sergilemektedirler⁴⁴.

Toplumumuzun genelinin oruç ibadetine karşı çok büyük bir ilgisinin olduğu bilinmektedir⁴⁵. Araştırmamızda da bu durum yüksek oranda desteklenmiştir. Örneklem grubumuzun dua etme sebebi olarak "Allah ile devamlı bir ilişki kurma", "hareketlerinin Allah rızasına uygun olması" ve "Allah'a güvenmenin psikolojik rahatlığını hissetme"yi görmekteyiz.

Dua ya da sesleniş, yeni fikirler edinme arzusunun kendini dışı vurduğu bir zihin halidir. Bilgisel ve ahlaki -davranışsal- bir mücadeleye girişen insan, Hayat Kaynağın'dan yardım ister. Böylece, dua edenin

⁴¹ BAYYIĞIT, Mehmet, Üniversite Gençliğinin Dini İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi), ss. 117-123, 176.

⁴² ŞAHİN, Adem, İlahiyat, Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dini Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s.98-99.

⁴³ KAYA, Mevlüt, Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum, s.119-120; Bkz. TOPUZ, İlhan, Üniversite Öğrencilerinde Dini Tutum ve Davranışlar, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), ss. 108-111

⁴⁴ Benzer sonuçlar için Bkz. FIRAT, Erdoğan, Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), s. 59-60; AYDIN, Mustafa, Gençliğin Dini ve Sosyal Değerleri, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), s. 57; ASLANTÜRK, Zeki, Kutsalın Dönüşü-Yeni Toplum Arayışları, s. 91.

⁴⁵ UYSAL, Veysel, Psiko-Sosyal Açından Oruç, s. 59; KÖKTAŞ, M. Emin, Türkiye'de Dini Hayat, s. 113; BAYYIĞIT, agt, s. 100; AYDIN, agt, s. 62.

“ben”ine yeni enerjiler yüklenir. Fakat dua eden insanın önceden bir çaba veya mücadelede bulunması gerekir. İşte bu mücadele söz konusu ise, onun dua ya da seslenişi bir anlam ifade eder. Yani duanın değerinin olabilmesi ve hedefine ulaşabilmesi için evvela bizzat gayretin kendisi gereklidir. Sonuçta, dua ve sabır, “ben”i güçlendirir ve böylece korku, vesvese ve aldanişların zihni paslatıcı ve zayıflatıcı etkilerine karşı korur. Bu güç tazelenmesi ve taze enerjinin akmasıyla Allah insanların dostu ve yardımcısı olur⁴⁶.

Duanın kaygı, stres, anlamsızlık, boşluk ve yalnızlık gibi çağımızın önemli ruhsal hastalıklarına karşı ruh sağlığını olumlu şekilde etkilediği ve kişiliği geliştirdiği artık önemle vurgulanmaktadır. Ayrıca, dua kişiye güçlüklerle katlanma, her türlü olumsuzluğu olumlayabilme ve başarıya doğru yönelme-arzu duyma gücü vermektedir. Bu bağlamda örneklem grubumuzu oluşturan gençler de büyük bir içtenlikle yani samimiyet ve güvenle dua ettiklerinde pek çok sıkıntı ve rahatsızlıklarından kurtulduklarını ifade etmektedirler⁴⁷.Tevbe ile ilgili bulguları değerlendirdiğimizde, ilk olarak, gençlerimizin günah davranışlara yönelme oranlarının düşük olduğu söylenebilir. Eğer dince günah sayılan davranış işlenmişse, daha fazla ibadet yapılarak ve tevbe edip Allah’a yalvararak günah davranışlarının af olunacağı inancı hakim görünmektedir. Genel olarak tevbe olayının kişi hangi seviyede olursa olsun dini değerleriyle çatışan bir davranıştan sonra bu çatışmayı ortadan kaldırıp yeni çatışmaları önleyici ve ilerideki davranışlarının motivasyonlarını yönlendirici bir fonksiyona sahip olduğunu söyleyebiliriz⁴⁸. Tevbe pratiği genci günah işlemenin yol açacağı içine kapanma, kaygı ve endişe, toplumdaki uzaklaşma gibi kişiliği geriletici ve ruh sağlığını bozucu davranışlardan kurtararak hayatın içine doğru olumlu olarak motive etmektedir.

Hipotez: Dini pratik -ibadet- boyutları ile psiko-sosyal uyum boyutları arasında olumlu bir korelasyon vardır.

Örneklem grubunun tamamıyla ilgili veriler ışığında hipotezimizin desteklendiği ve ilişkilerin anlamlılık seviyelerinin de yüksek olduğu gözlenmiştir. Özellikle ibadet boyutlarından tevbe ile, psiko-sosyal uyum boyutlarından kendini kabullenme ve sosyallik arasındaki ilişkinin (.30, .22) olumluluk düzeyi diğer boyutlardan daha yüksek gerçekleşmiştir. (Bkz. Tablo: 1). Tevbe ile kendini kabullenme ve sosyallik ilişkisinin oldukça yüksek çıkmasının bir takım sebepleri olduğu düşünülebilir: İlahiyat Fakültesi öğrencilerinin yaşadıkları çevre genellikle dini anlayış ve tutumlarına göre şekillenmektedir. Din, onların hayatını düzenleyen ve yönlendiren birinci etken konumundadır. Fakat ülkemiz şartları düşünüldüğünde gencin dini hayatını olumsuz yönde etkileyecek pek çok unsurla baş etmek zorunda olduğu görülmektedir. Genç, toplum hayatında isteyerek veya istemeyerek bir takım dince günah sayılabilecek suç davranışı işleyebilmekte bunu da dini hayatı için bir eksiklik olarak kabul etmektedir. Bunlar dince günah sayılan büyük suçlar veya eksiklikler olmasa bile İlahiyat öğrencisinin dini kimliğini önemli ölçüde etkileyebilmektedir. Bu durumda genç bazen kendisini suçlu ve günahkar hissetmekte içsel dünyasında çatışmalarla birlikte suçluluk duygusu taşıyarak psiko-sosyal uyum bozuklukları yaşayabilmektedir.

Kişinin kendisini kabullenmesi ise sık sık kaygı ve endişeye düşmeden, suçluluk duygusuna kapılmadan ve kendisinden emin bir şekilde yaşaması, kendi kişilik özelliklerini bilmesi ve bunlarla yaşamayı severek kendi kendisiyle çatışmaya düşmemesi demektir⁴⁹. Tevbe pratiği ile genç affını, bağışlanmasını dilemekte Yüce Varlığa sığınarak O’nun himayesine girmekte, böylece suçluluk ve günahkarlık duygusuyla birlikte ikilemli bir hayatın çelişki ve sıkıntılarında kurtulmak için bir çıkış yolu elde etmektedir. Bunun sonucunda da çatışmalarını çözerek kendisiyle barışmakta umutla ve endişeye düşmeden dini hayatını sürdürebilmektedir denilebilir.

Örneklem grubunun tamamıyla ilgili bulgulardan namaz ve dua ile psiko-sosyal uyum boyutları olan K. İfa., K. Kab., Kaygı, Etki, Sos., sorumluluk arasında yüksek düzeyde olumluluk oranları gerçekleşmiştir. Özellikle de namaz ile sorumluluk, namaz ile sosyallik ve namaz ile kendini kabullenme arasındaki ilişki diğerlerinden daha yüksektir. Düzenli bir şekilde yerine getirilen namaz ibadeti dinimize göre iyi işler ve ibadetlerin en üstünüdür. Bir başka deyişle namaz İslam dininin direğidir ve emirlerin en önemlisidir⁵⁰. Namaz, sürekli Allah’ı hatırlatır, O’nu bilince sokar ve görev duygusu yükler. Toplu halde kılınan namazlar insanlar arasında toplumsal bir bağlılık yaratır ve onu güçlendirir; arkadaşlık, dostluk ve kardeşlik bağlarını kuvvetlendirir, kişiye bireysel yetersizliklerin üstesinden kolayca gelinebilecek bir ortam hazırlar⁵¹.

İlahiyat Fakültesi öğrencisi, namaz, dua ve tevbe ibadeti ile kendini ifade eden, kendini kabullenen, kaygıdan uzak, etkin, sosyal ve sorumluluğunun farkında olan bir birey durumuna gelirken kendini gerçekleştiren insanların özelliklerine de sahip olmaktadır. Kendini gerçekleştiren insanlar; gerçeği olumlu biçimde algırlar ve belirsizliğe katlanabilirler. Kendini, başkalarını ve olayları olduğu gibi kabul ederler.

⁴⁶ FAZLUR Rahman, “Kur’an’da Allah Evren İnsan”, İslami Yenilenme- Makaleler II-, çev. A. Çiftçi, s. 29-30.

⁴⁷ Benzer veriler için Bkz. KOŞTAŞ, Münir, Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış, s.63-64; FIRAT, Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu, s. 56; TOPUZ, ağıt, s. 125.

⁴⁸ FIRAT, Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonları, s. 103.

⁴⁹ ARMANER, Neda, Din Psikolojisine Giriş, C. I, s. 110.

⁵⁰ İbn TEYMİYYE, HİSBE -İyiliği Emretmek, Kötülükten Alıkoymak-, çev. V. Akyüz, ss.34-35, 147-148; Seyyid SABİK, Fıkhu’s-Sünne, - ayet ve hadislerle İslam ilmihi ve İslam hukuku- çev. A. Sarıoğlu-T. Tekin, C.I, ss.95-97; ÜNAL, Ali, Kur’an’da Temel Kavramlar, ss.501-506; MİR, Mustansır, age, s. 145-146.

⁵¹ MEVDUDİ, Gelin Müslüman Olalım, çev. F. H. Türedi, ss.131-159.

Düşünce, duygu ve davranışları içtendir. İyi bir doğaları vardır, yaratıcı verimli ve üretkendirler, insanlığın ortak mutluluğu ile ilgilidirler. Aynı zamanda yaşamın gerçekçi, insancıl ve barışçıl amaçlara dönük eylemlerine, yoğun bir duyarlılık gösterirler. İnsanlarla doyurucu, kalıcı ve sevgi içinde iletişim kurarlar⁵².

Dini pratik boyutları ile psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki ilişkide olumlu bir korelasyon olacağıyla ilgili hipotezimiz değişkenler arasında da test edilmiştir. Hipotezimizi yaş gruplarında test ettiğimizde şu sonuçları görüyoruz: Bütün yaş gruplarında ibadet ve psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki ilişkide hipotezimiz çoğunluk olarak desteklenmiştir. Olumsuz sonuçların çıktığı boyutlarda ilişki anlamlılık düzeyine çıkamamıştır. (Bkz. Tablo: 1.b)

Sırasıyla verilere bakıldığında; 18-20 yaş grubunda belirgin olarak dua ile psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki ilişkinin tamamının olumlu ve anlamlılık düzeylerinin de yüksek olduğu gözlenmiştir. 18-20 yaş grubu öğrencileri fakülteye yeni gelen öğrencilerdir ve ilk sınıfları oluşturmaktadırlar. Boyutlar arasındaki bu olumlu sonuçlar üzerinde bu gençlerin; zaten olumlu bir dini tutuma sahip oldukları için İmam-Hatip Liseleri ve akabinde de İlahiyat Fakültelerine gelmelerinin rolü olduğu düşünülebilir⁵³. 21-23 yaş grubu verileri 18-20 yaş grubu verilerine göre daha yüksek olumluluk oranlarıyla gerçekleşmiştir. Bu duruma gencin ergenlik çağı sorunlarından tamamen kurtulması, çevreye uyumunda iyi bir düzeye gelmesi, dini bilgisini geliştirerek arttırması, Fakültesinin verdiği dini kimliği kabullenmesi gibi unsurların önemli rol oynadığını düşünüyoruz.

Hipotezimizi destekleyen ve en yüksek anlamlılık seviyesine ulaşan ilişki 24-28 yaş grubunda; namaz, sosyallik ve kendini kabullenme ile sorumluluk arasında gerçekleşmiştir. Uysal'ın çalışmasında da namaz ibadeti bütün örneklem grubunda ve öğrencilerde etkili bir faktör olarak ortaya çıkmıştır. Namaz ile dini tutumlar arasında bir ilişki ve etkileşim mevcuttur. Bu araştırmaya göre, dini ibadetler insanların dini tutumlarını olumlu yönde etkilemekte ve dine olan ilgilerini de arttırmaktadır. Bu durum örneklemin dini tutumları ile davranışları arasında olumlu yönde bir ilişki ve tutarlılığı da ortaya koymaktadır. Uysal'ın araştırmasına katılanların namaz ibadetini yerine getirme durumları ile dini tutumları arasında pozitif yönde bir ilişki olduğu ve bu ilişkinin davranış yönünde artarak yoğunluk kazandığı açıkça görülmektedir⁵⁴.

Çalışmamızdaki 24-28 yaş grubu eğitimin sonuna geldiği ve yetişkinliğin ilk basamaklarının çıktığı yaşlardır. Bu yaşlar önemli güçlüklerle birlikte büyük enerji ve hareketliliğin çağıdır. Güçlü dileklerin biçimlendirilmesi ve izlenmesi, toplumda uygun bir yer kazanmak, bir aile kurmak ve çağın sonunda yetişkin dünyasında saygın bir konuma ulaşılması dönemidir⁵⁵. Gerçekten de 17-22 yaş dönemine kıyasla daha dengeli bir yapısı olan 23-28 yaş döneminde, kişiler kendilerini oldukça otonom, durulmuş ve bağımsız olarak hissetmektedirler (Gould, 1972; Levinson ve diğ., 1978)⁵⁶. Ayrıca bu dönemde kişiler geçici de olsa benlik tanımlarını yapmış olduklarından, kendilerini güven içinde görebilmektedirler. Büyük bir ihtimalle yaptıkları benlik tanımlarında önemli bir yere sahip olabilecek olan dini hayatın partikularizm boyutunun söz konusu güven duygusunu pekiştireceği için, geçici kaygı ortamlarında açığa çıkabilecek olumsuz duygularla baş etme konusunda psikolojik bir güç kaynağı olabileceği söylenebilir⁵⁷. Benzer bir sonuç Yıldız'ın çalışmasında da ortaya çıkmıştır. Bu bulgulara göre de 16-22 yaş grubunun dindarlık ortalama puanının 23-28 yaş grubundan anlamlı bir şekilde düşük olduğu görülmektedir. O bu durumu gelişim psikolojisi bağlamında açıklayarak 16-22 yaş grubunun daha çok ergenlik döneminin son bölümü; 23-28 yaş grubunun ise ilk yetişkinlik dönemi olduğu, dolayısıyla her iki grubun da kendine özgü fizyolojik ve psikolojik özellikleri olduğu gerçeğine dikkat çekmektedir⁵⁸. Şahin'de çalışmasında dindarlık ve yaş arasında anlamlı bir ilişki tespit etmiştir. Elde ettiği bulgulara göre yaş ilerledikçe dindarlık puanları artmaktadır⁵⁹.

Örneklem grubumuzu teşkil eden gençler, ibadetlerine ve özellikle namaza çok dikkat etmektedirler. Hem bireysel olarak hem de buldukları çevrelerde, diğer ibadetlerle ilgili rehberlik etmekte zaman zaman evlerde ve camilerde vaaz ve imamlık gibi görevleri de yaparak bir nevi topluma önderlik yapmaktadırlar. Gerçekten namaz ibadeti de insanı hem bireysel hem de toplumsal açıdan kuşatan bir ibadettir. Bilhassa cemaatle yerine getirilen ibadetler ve kılınan namaz insana cemaat şuuru vererek toplumla bütünleştirir ve kaynaştırır⁶⁰. Böylece kişinin topluma uyumunu gerçekleştirirken ruh sağlığına da önemli katkılar sağlar. Bütün yaş gruplarında namaz ile psiko-sosyal uyum boyutları arasındaki ilişki diğer boyutlara göre daha olumlu ve anlamlılık seviyeleri de yüksek çıkmıştır. Bu da namaz ibadetinin psikolojik ve sosyal uyuma yani ruh sağlığına yaş gruplarında çok olumlu katkılarının olduğunu göstermektedir. İbadetler bireyin kişisel ilişkilerini belirgin bir şekilde destekleyerek toplumla bütünleşmesini sağlarlar. Sağlıklı kişisel ilişkiler; bireyin mutluluğunu artırma,

⁵² AYDIN, Ayhan, Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi, s. 105.

⁵³ KAYA, age, s.119.

⁵⁴ UYSAL, Veysel, Din Psikolojisi açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri, s. 125-126.

⁵⁵ ONUR, Bekir, Gelişim Psikolojisi, Yetişkinlik-Yaşlılık-Ölüm, s. 48.

⁵⁶ Naklen YAPAREL, agt, s. 127.

⁵⁷ YAPAREL, agt, s. 127-128.

⁵⁸ YILDIZ, agt, s. 103-104.

⁵⁹ ŞAHİN, agt, s. 109.

⁶⁰ HÖKELEKLİ, Din Psikolojisi, s. 245-246.

öz değer duygusunu yüceltme, bireyin kendine ait bilgisini artırma, karakteri-özellikle ahlaki özelliklerini-geliştirmede etkin rol oynarlar⁶¹.

SONUÇ

Bir grup İlahiyat Fakültesi öğrencisi üzerinde yapılan bu araştırmanın sonucunda eldi edilen verilere göre; örneklem grubunun dindarlık durumlarının (puanlarının) yüksek olacağı beklentisi bütün dini pratik boyutlarında (namaz, oruç, dua, tevbe) yüksek olumluluk oranlarıyla desteklenmiştir.

Araştırmanın sonuçlarına göre dini pratik boyutları olan; namaz, oruç, dua ve tevbe ile psiko-sosyal uyum boyutları olan; kendini ifade etme, kendini kabullenme, kaygı, etkinlik, sosyallik ve sorumluluk arasında anlamlı ve olumluluk düzeyinin de yüksek olduğu bir ilişki tespit edilmiştir.

İbadetler ile psiko-sosyal uyum arasındaki ilişkide özellikle namaz, dua ve tevbe ile kendini kabullenme, sosyallik ve kendini ifade etme boyutları arasındaki ilişkilerin ise, anlamlı bir şekilde farklılaştığı görülmüştür. Sonuçta bu anlamlı korelasyonların yönünün de olumlu şekilde olduğu (yükseldiği) saptanmıştır.

Ülkemizde gençlik gruplarının halletmesi gereken önemli sorunlarının olduğu bilinmektedir. Üniversite çağı da daha karmaşık ve güçlü bireysel ve yaşamsal gelişme gösterme; engelleri kendi çabasıyla aşabilme ve hayata yeni bir yön verme dönemidir. Genç insan bu dönemde din konusunda da hayatının diğer safhalarını etkileyecek bir tavır ve tutum geliştirme durumundadır. Bu çalışmada tartışılan ve yapılan benzer çalışmalarda da ortaya çıkan sonuçlara göre, ibadetlerini yerine getirme oranı yüksek olan gençlik kesimlerinde yaşanan dini hayat ve yerine getirilen ibadetlerin gençlere bu çağın getirdiği güçlükleri aşmada yardımcı olduğu tespit edilmiştir.

Bu sonuçlara göre, dini hayatı ve ibadetleriyle umut tazeleyen, hayatın anlamını yakalayan bu gençler, şiddetli sıkıntı, kaygı, öfke duygularını, büyük olumsuz düşünce değişimlerini daha az yaşamakta, ruh sağlığı açısından hayatın belki de en zor dönemi sayılan gençlik yıllarını daha az sıkıntılarla aşmaktadırlar denilebilir.

---

⁶¹ LaFOLLETTE, Hugh, Kişisel İlişkiler-Sevgi, Kimlik ve Ahlak- çev. F. Lekeşizalın, ss. 117-130.

K A Y N A K L A R

- ABDÜLLATİF, Seyyid. (1996). Kur'an'ın Zihni İnşası, çev. M. K. Atalay, İst: Pinar Yay.
- AKSEKİ, A. Hamdi. (1989). İslam Dini, Ank: Nur Yay.
- ARGYLE, M. (1997). Psychology of Religious Behavior Belief Experience, London and New York: Routledge.
- ARGYLE, M. HALLAHMİ, B. B. (1975). The Scial Psychology of Religion, London and Boston: Routledge & Kegan Paul.
- ARMANER, Neda. (1980). Din Psikolojisine Giriş, I, Ank: Ayyıldız Mat.
- ARMANER . (1967). İnanç ve Hareket Bütünlüğü Bakımında Bakımından Din Terbiyesi, İst: M. E. Bas.
- ASLANTÜRK, Zeki. (1998). Kutsalın Dönüşü-Yeni Toplum Arayışları, İst: Ayışığı Kitapları
- AYDIN, Ayhan. (2000). Gelişim ve Öğrenme Psikolojisi, İst: Alfa Bas Yay.
- BAYRAKDAR, Mehmet. (1987). İslam İbadet Fenomonolojisi, Ank: Akçağ Yay.
- BAYYİĞİT, Mehmet. (1989). Üniversite Gençliğinin Dini İnanç Tutum ve Davranışları Üzerine Bir Araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa
- BERGER, Peter. L. (1999). "Dini Kurumlar", Toplum Bilimi Yazıları İçinde, çev. A. Çiftçi, İzmir: Anadolu Dağ.
- BROWN, L. B. (1987). The Pyschology of Religious Belief, London and Orlando: Academic Press Inc..
- COE, A. George. (1979). The Pyschology of Religion, Chicago: The University of Chicago.
- COHEN, Anthony, P. (1999). Topluluğun Simgesel Kuruluşu, çev. M. Küçük, Ankara: Dost Kitabevi Yay.
- CÜCELOĞLU, Doğan. (1994). İçimizdeki Çocuk, (7. Baskı) İst: Remzi Kitapevi.
- CÜCELOĞLU, . (1993). İyi Düşün Doğru Karar Ver, İst: Sistem Yay.
- CÜCELOĞLU, (1994). Yeniden İnsan İnsana, (8. Baskı) İst: Remzi Kitapevi.
- DERVEZE, İzzet. (1998). et-Tefsiru'l-Hadis, (2. Baskı) çev. Ş. Karataş ve Ark. İst: Ekin Yay.
- DIRAZ, M. Abdullah. (1993). Kur'an Ahlakı, çev. E. Yüksel, Ü. Günay, İst: İz Yay.
- el-ISFAHANİ, Ragıp. (1996). İnsan, Tahkik A. En-Neccar, çev. M. F. İslamoğlu, İst: Pinar Yay.
- el-KARDAVİ, Yusuf. (1986). İbadet, çev. H. Cemal, Trabzon: Muvahhit Yay.
- en-NEDVİ, Ebu'l-Hasan. (1991). Kitap ve Sünnet Işığında Dört Rükün, Namaz, Zekat, Oruç, Hac, çev. İ. Ersöz, Konya: İslami Neşriyat.
- es-SABUNİ, M. Ali. (1990). Safvetü't-Tefasir, Tefsirlerin Özü, çev. S. Gümüş, N. Yılmaz, İst: Ensar Neşriyat.
- FAZLUR, Rahman. (1999). "Kur'an'da Allah, Evren, İnsan" İslami Yenilenme, Makaleler II, çev. A. Çiftçi, Ank: Ankara Okulu Yay.
- FIRAT, Erdoğan. (1992). Şahsiyet Gelişiminde Tevbenin Fonksiyonları, (Basılmamış Doç. Tezi) Ank.
- FIRAT --- . (1977). Üniversite Öğrencilerinde Allah İnancı ve Din Duygusu, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ank.
- FROMM, Erich. (1990). Psikanaliz ve Din, çev. Ş. Alpagut, İst: Kabcacı Yay.
- GAZALİ, E. H. M. (1974). İhyau Ulumi'd-Din, I-IV, çev. A. Serdaroğlu, İst: Bedir Yay.
- GENIA, Vicky. (1995). Counseling and Psychotherapy of Religious Clients, Westport and London: Praeger.
- GLOCK, Y.C. (1998). "Dindarlığın Boyutları Üzerine" Din Sosyolojisi İçinde, (2. Baskı) Y. Aktay, M.E. Köktaş (ed.) Ank: Vadi Yay.
- GÖKÇE; Birsen. (1998). Toplumsal Bilimlerde Araştırma, Ank: Savaş Yay.
- GÜLER, İlhami. (1999). Sabit Din-Dinamik Şeriat, Ank: Ankara Okulu Yay.
- HALLAHMİ, B. B. (1989). Prolegomena to the Psychological study of Religion, London and Toronto: Bucknell Universty Press.
- HOOD, R. W., GORSUCH, R. (1996). The Pyschology of Religion, An Ampirical
- SPIILKA, B., HUNSERBERG, B. Apporach (Second Ed.), New York and London: The Guilfort Press.
- HÖKELEKLİ, Hayati. (1986). "Ergenlik Çağı Davranışlarına Din Eğitiminin Etkisi", Bursa: U.Ü.İ.F. Der., S.1: 35-51.
- HÖKELEKLİ, (1999). İbadet-Psikoloji ve Sosyoloji Açısından İbadet-, DİA. C.19: 248-251, İst: TDV Yay.
- HÖKELEKLİ, (1993). Din Psikolojisi, Ank: TDV Yay.
- İbn ARABİ. (1992). Tedbirat-ı İlahiyye, Tercüme ve Şerhi, -A. Avni Konuk-, Yayına haz. M. Tahralı, İst: İz Yay.
- İbn KAYYİM el-Cevziyye. (1990). Medaricü's-Salikin, (I-III), çev., A. Aytaç ve Ark., İst: İnsan Yay.
- İbn MANZUR. (ts). Lisanü'l-Arab, C.IV, Beyrut.
- İbn TEYMİYYE. (1989). Hisbe -İyiliği Emretmek, Kötülükten Alıkoymak-, çev. V. Akyüz, İst: İnsan Yay.
- İKBAL, Muhammed. (1984). İslam'da Dini Düşüncenin Yeniden Doğuşu, çev. N. Ahmet Asrar, İst: Bir yay.
- İZUTSU, Toshihiko. (ts). Kur'an'da Allah ve İnsan, çev. S. Ateş, Ank: Kevser Yay.
- KAĞITÇIBAŞI, Çiğdem. (1998). Kültürel Psikoloji, İst: Y.K.Y.
- KAYA, Mevlüt. (1998). Din Eğitiminde İletişim ve Dini Tutum, Samsun: Etüt Yay.

- KOŞTAŞ, Münir. (1995). Üniversite Öğrencilerinde Dine Bakış, Ank. TDV Yay.
- KÖKTAŞ, M. Emin. (1993). Türkiye’de Dini Hayat, İst: İşaret Yay.
- KRECH, D. CRUTCHFIELD, R. C. (1980). Sosyal Psikoloji, çev. E. Güngör, İst: Ötüken Neş.
- KULA, Naci. (1993). Kimlik ve Din-Ergenler Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Bursa.
- La-FOLLETTE, H. (1997). Sevgi, Kimlik ve Ahlak, çev. F. Lekesizalın, İst: Ayrıntı Yay.
- LINK, Henry. (1979). Dine Dönüş, çev. N. Oranbil, İst: Dergah Yay.
- MALINOWSKI, B. (1990). Büyü, Bilim ve Din, çev. S. Özkal, İst. Kabala Yay.
- MAY, Rollo. (1998). Kendini Arayan İnsan, (2. baskı)çev. A. Karpat, İst: Kuraldışı Yay.
- MEVDUDİ, Ebu’l-Ala. (1991). İslami Kavramlar, çev. S. Akyüz, İst: Pınar Yay.
- MEVDUDİ ---- . (1986). Tefhimü’l-Kur’an, Kur’an’ın Anlamı ve Tefsiri, I-III, çev. M. Han Kayani ve Ark. İst: İnsan Yay.
- MEVDUDİ - . (1987). Kur’an’a Göre Dört Terim, çev. O. Cilacı, İ. Kaya, İst: Beyan Yay.
- MİR, Muntasır. (1996). Kur’ani Terimler ve Kavramlar Sözlüğü, çev. M. Çiftkaya, İst: İnkılab Yay.
- MUTLU, Kayhan. (1989). “Bir Dindarlık Ölçeği”, İslami Araştırmalar Dergisi, S:4: 194-199.
- NASR S. Hüseyin. (1988). İslam’da Düşünce ve Hayat, çev. F. Tatlıoğlu, İst: İnsan Yay.
- ONUR, Bekir. (1991). Gelişim Psikolojisi, Yetişkinlik-Yaşlılık-Ölüm, Ank: Verso Yay.
- PAK, Zekeriyya. (1999). Kur’an’da Kulluk, İst: Kayıhan Yay.
- PALOUTZIAN, F. R. (1996). Invitation to the Pyschology of Religion (Second Ed.) Massachusetts: Allyn and Bacon.
- Seyyid SABIK. (1988). Fıkhu’s-Sünne, -Ayet ve Hadislerle İslam ilmihali ve İslam Hukuku- çev. A. Sarıoğlu-T. Tekin, C.I, İst: Pınar Yay.
- SPIILKA, D. Mc INTOSH, D. N. (1996). The Psychology of Religion-Theoretical Approaches, Colorado and Oxford: Westview Press.
- SPINKS, G. Stephens. (1963). Psychology and Religion, London: Methuen Co. Ltd.
- Şah Veliyyullah DİHLEVİ. (1994). Hucetullahi’l-Baliğa, I-II, çev. M. Erdoğan, İst: İz Yay.
- ŞAHİN, Adem. (1999). İlahiyat, Tıp ve Mühendislik Fakültelerinde Okuyan Öğrencilerde Dini Hayatın Boyutları Üzerine Karşılaştırmalı Bir Araştırma (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İzmir.
- ŞENTÜRK, Habil. (ts) Psikoloji Açısından Hz. Peygamberin İbadet Hayatı, İst: Bahar Yay.
- TAPLAMACIOĞLU, Mehmet. (1975). Din Sosyolojisi, Ank: AÜİF Yay.
- TURNER, B. S. (1998). ‘Sivil Din’, Din Sosyolojisi içinde, der. Y. Aktaş, M. E. Köktaş, Ank:Vadi Yay.
- UYSAL, Veysel (1995). Psiko-Sosyal Açıda Oruç, Ank: TDV Yay.
- UYSAL, Veysel. (1996). Din Psikolojisi açısından Dini Tutum Davranış ve Şahsiyet Özellikleri, İst: İFAV Yay.
- ÜNAL, Ali. (1996). Kur’an’da Temel Kavramlar, İst: Beyan Yay.
- WATTS, F; WILLIAMS, M. (1988). The Pyschology of Religious Knowing, London and New York: Geoffrey Chapman.
- YALOM, Irvin. (1999). Varoluşçu Psikoterapi, çev. Z. İ. Babayiğit, İst: Kabala Yay.
- YAPAREL, Recep. (1987). Yirmi-Kırk Yaşları Arası Kişilerde Dini Hayat ile Psiko-Sosyal Uyum Arasındaki İlişki Üzerine Bir Araştırma, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Ank.
- YAZIR, M. Hamdi. (1977). Hak Dini Kur’an Dili, I-X, İst: Eser Neş.
- YILDIZ, Abdullah. (1994). Namaz-Bir Tevhid Eylemi, İst: Pınar Yay.
- YÖRÜKOĞLU, Atalay. (1996). Çocuk Ruh Sağlığı, (18. Baskı) İst. Özgür Yay.